

تعزیه:
آیین و نمایش در ایران

پیتر جی. چلکووسکی

ترجمه
داود حاتمی

تهران
۱۳۸۴

سخن «سمت»

یکی از اهداف مهم انقلاب فرهنگی، ایجاد دگرگونی اساسی در دروس علوم انسانی دانشگاهها بوده است و این امر، مستلزم بازنگری منابع درسی موجود و تدوین منابع مبنایی و علمی معتبر و مستند با در نظر گرفتن دیدگاه اسلامی در مبنایی و مسائل این علوم است. ستاد انقلاب فرهنگی در این زمینه گامهایی برداشته بود، اما اهمیت موضوع اقتضا می کرد که سازمانی مخصوص این کار تأسیس شود و شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۶۳/۱۲/۷ تأسیس «سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها» را که به اختصار «سمت» نامیده می شود، تصویب کرد.

بنابراین، هدف سازمان این است که با استمداد از عنایت خداوند و همت و همکاری دانشمندان و استادان متعهد و دلسوز، به مطالعات و تحقیقات لازم بپردازد و در هر کدام از رشته های علوم انسانی به تألیف و ترجمه منابع درسی اصلی، فرعی و جنبی اقدام کند.

دشواری چنین کاری بر دانشمندان و صاحب نظران پوشیده نیست و به همین جهت مرحله کمال مطلوب آن باید به تدریج و پس از انتقادات و یادآوریهای پیاپی ارباب نظر به دست آید و انتظار دارد که این بزرگواران از این همکاری دریغ نورزند. کتاب حاضر برای دانشجویان رشته هنر (نمایش) در مقطع کارشناسی به عنوان منبع اصلی درس «آشنایی با تعزیه» به ارزش ۲ واحد ترجمه شده است. امید است علاوه بر جامعه دانشگاهی، سایر علاقه مندان نیز از آن بهره مند شوند.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این سازمان را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران را یاری دهند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	یادداشت مترجم
۳	دیباچه (چلکووسکی)
۷	۱. تعزیه: نمایش بومی پیشرو ایران (چلکووسکی)
۲۳	یادداشتها
۲۵	۲. تحلیلی از تعزیه عروسی قاسم [ع] (همایونی)
۳۰	امام حسین [ع] محور حوادث
۳۶	استفاده فراوان از سنتهای اصیل ایرانی
۳۷	شهامت و فداکاری زنان
۳۸	قوای برانگیزنده
۴۱	یادداشتها
۴۲	۳. ابعاد فرهنگی قراردادهای نمایشی در تعزیه ایرانی (بیمن)
۴۲	دیباچه
۴۳	تعزیه به عنوان یک گونه (ژانر) نمایشی
۴۵	بازنمایی در تعزیه
۴۸	مفهوم قراردادهای نمایشی در تعزیه
۵۱	نتیجه گیری
۵۲	یادداشتها
۵۴	۴. جنبه‌های نشانه‌شناختی تعزیه (ورث)
۵۸	فرازبان در برابر زبان موضوعی
۶۵	یادداشتها
۶۶	۵. دگرگونی و تحول در ادبیات و موسیقی تعزیه (شهیدی)
۶۸	دگرگونیهای تئاتری و هنری در تعزیه

صفحه	عنوان
۷۲	دگرگونیهای ادبی در تعزیه
۸۷	تکامل اجرای تعزیه
۹۰	دیدگاههای متفاوت تعزیه‌نویسان
۹۲	یادداشتها
۹۷	۶. تعزیه و هنرهای آن (پیترسون)
۹۷	تکیه
۹۸	تکایا و نخستین تئاترهای تکیه‌ای حدود ۱۱۴۹-۱۲۲۹/۱۷۷۰-۱۸۴۰
۱۰۲	نمایشهای تکیه‌ای
۱۰۷	تعزیه و نقاشی مذهبی
۱۱۲	یادداشتها
۱۱۸	۷. تعزیه و آیینهای سوگواری در ایران قبل از اسلام (یار شاطر)
۱۲۶	یادداشتها
۱۲۸	۸. تعزیه و فلسفه آن (بکتاش)
۱۴۹	یادداشتها
۱۵۰	۹. اقامه تعزیه: اطلاعاتی مقدماتی برای پژوهشی جامع (کالمار)
۱۶۰	یادداشتها
۱۶۳	۱۰. ملاحظاتی چند در مقایسه بین مراسم تعزیه ایرانی و «نمایش مصایب و آلام مسیح»... (فولکین یونی)
۱۶۷	تکامل نمایش و رفتار تماشاگر
۱۷۰	۱۱. تأثیر تئاتر اروپایی و نفوذ روشهای نمایشی آن در تعزیه (محبوب)
۱۸۹	یادداشتها
۱۹۲	۱۲. تعزیه از دیدگاه تئاتر غرب (ممنون)
۲۱۰	۱۳. منابع ادبی تعزیه (الول-ساتن)
۲۱۱	بحر
۲۱۶	قافیه
۲۲۳	زبان
۲۳۰	یادداشتها

صفحه	عنوان
۲۳۵	۱۴. صُور خیال قالبی در تعزیه (هنوی)
۲۳۷	صُور خیال قالبی
۲۴۲	صُور خیال
۲۴۴	نتیجه
۲۴۴	پیوست
۲۴۸	یادداشتها
۲۴۹	۱۵. مرثیه سرایی در عهد قاجار (اقبال)
۲۷۰	یادداشتها
۲۷۲	۱۶. مرثیه در اشعار سندی (شیمل)
۲۸۹	۱۷. تعزیه داری در هند (جعفری)
۲۹۶	یادداشتها
۲۹۸	۱۸. تشیع و مراسم عاشورا در لبنان (مزاوی)
۳۰۷	یادداشتها
۳۱۱	۱۹. آیینهای محرم در آناتولی ترکیه (آند)
۳۱۲	نمایشهای ماه محرم در جامعه ایرانیان ترکیه
۳۱۸	مراسم محرم در آناتولی
۳۳۱	یادداشتها
۳۳۵	۲۰. کتابشناسی (چلکووسکی)
۳۳۵	دوره صفویه و پس از آن: ۱۷۸۶-۱۵۰۰
۳۴۰	عهد قاجار تا جنگ جهانی دوم
۳۴۶	از جنگ جهانی دوم تا امروز
۳۴۹	جذب ادبی تعزیه
۳۵۴	مراجع عمومی
۳۵۷	واژه نامه
۳۶۰	فهرست اعلام

یادداشت مترجم

کتابی که اکنون با عنوان اصلی خود، تعزیه: آیین و نمایش در ایران، در اختیار هنرپژوهان دانشگاهی و دیگر علاقه‌مندان قرار می‌گیرد، در واقع، چاپ دوم کتابی است که نزدیک به هجده سال پیش (۱۳۶۷) با عنوان مقالهٔ آغازین آن، تعزیه: هنر بومی پیشرو ایران، از سوی شرکت انتشارات علمی و فرهنگی انتشار یافت و - همچنان که انتظار می‌رفت - در پسند ذوق اکثریت قریب به اتفاق نمایش‌پژوهان نشست و، در بازار کتاب، به سرعت کمیاب و رفته‌رفته نایاب شد.

اهمیت عمدهٔ کتاب، بی‌گمان، به آن است که نخستین و - تا این تاریخ - یگانه اثر آکادمیایی بین‌المللی در تعزیه‌شناسی است که در قالب مجموعه مقالاتی به قلم بیست تن از پژوهشگران معتبر و نامدار ایرانی (از جمله، محمدجعفر محجوب، احسان یارشاطر، عنایت‌الله شهیدی و ...) و خارجی (مانند پیتر چلکووسکی، آنه ماری شیمیل، اول ساتن، ژان کالمار، و ...)، به ابعاد مختلف و متنوع این پدیدهٔ نمایشی بی‌مانند بومی پرداخته است؛ خواننده وقتی کتاب را مرور می‌کند دامنهٔ گسترده کار را بهتر درمی‌یابد.

و اما، در مورد ترجمهٔ اثر، یادآوری دو نکته الزامی است: الف. سطوری چند از مقالهٔ ۸ را که مربوط به پاره‌ای از فتاوی برخی از علما در مورد تشبیه بود و ترجمهٔ آنها از ویژگیهای معنایی و نوشتاری‌شان می‌کاست، به ناگزیر، نیاوردم؛ ب. ترجمهٔ دو مقالهٔ ۱۰ و ۱۱ - که اصل آنها به زبان فرانسه بود - مرهون یادگیری قلم روانشاد استاد احمد بیرشک است.

چاپ جدید کتاب، به طور قطع، مزیت‌هایی نسبت به چاپ قبلی آن دارد، از آن رو

که

- در ویرایشی کلی که خود بر متن کتاب صورت داده‌ام، سعی شده است که عمده

لغزشهای چاپی و - به تبع آن - هرگونه ابهام معنایی برطرف گردد؛
- فهرست اعلام کتاب، به مراتب، دقیق تر شده است؛

- و شمار برابر نهاده‌های انگلیسی - فارسی پیوست نیز اندکی افزایش یافته است.
جا دارد مراتب سپاس خود را به دوستان و همکارانی نثار کنم که شاید، بی‌محبت
آنان، کتاب در این زمان و بدین سان به زیور طبع آراسته نمی‌شد: دوست صاحب‌نظر و
پُرکارم، آقای منصور براهیمی، به خاطر کمک به حُسن‌گزینش گروه هنر سازمان سمت
برای تجدید چاپ این کتاب؛ خانمها سهیلا مقدم (دبیرگروه هنر) و آفاق عابدینی مسئول
واحد ویرایش سازمان به جهت پیگیریهای سخت‌کوشانه و بی‌دریغشان؛ و نیز آقای
محمود جوان به خاطر تلاش برای چاپ هرچه بهتر اثر.
ترجمه ناچیز این کتاب را به پژوهشگر عزیز و گرانمایه، آقای کامران فانی، تقدیم
می‌دارم. تا چه قبول افتد و چه در نظر آید.

داوود حاتمی

تابستان ۸۴

دیباچه

... اگر موفقیت یک نمایش به میزان تأثیراتی باشد که بر خوانندگان یا تماشاگران خود می‌گذارد، هیچ نمایشی تاکنون موفق‌تر از تراژدی جهان اسلام یعنی تراژدی حسن و حسین [ع] نبوده است.

سر لوئیس پلی،

تعزیه حسن و حسین [ع]

(لندن، ۱۸۷۹)، جلد اول، پیشگفتار

خارجیانی که ظرف تقریباً دو بیست سال اخیر بر حسب اتفاق در ایران زیسته‌اند، یا از ایران گذشته‌اند، مجذوب شکل نمایشی فوق‌العاده‌ای بوده‌اند به نام تعزیه (تعزیت) یا «شبهه» (یا به روایت بالا تراژدی حسن و حسین [ع]). این مجذوبیت، در واقع، از سده شانزدهم آغاز می‌شود که سیاحان اروپایی و اروپاییان مقیم ایران، نوشتن گزارشهای مفصل از نمایش شکوهمند و پیوسته رو به رشد یادکرد واقعاً غم‌انگیز کربلا - در محرم هر سال - را آغاز کردند. حسین [ع] (که او را حسین نیز می‌خوانند)، نواده محمد [ص] پیامبر خدا، و جمعی از اعوان و انصارش در دهم محرم سال ۶۱ هجری در مصافی خونین در دشت کربلا کشته شدند. این کشته شدن در نظر شیعیان شهادتی به اعلیٰ درجه شکوهمند و عملی مقدس و رهایی‌بخش به حساب می‌آید. در آغاز سده شانزدهم [میلادی]، شاهان صفوی تشیع را مذهب رسمی کشور اعلام کردند: مراسم سالانه جان‌باختن حسین [ع]، که نمایش تعزیه از دل آن پدید آمد، مورد حمایت دربار واقع شد.

از نیمه سده نوزدهم کوششهایی برای مطالعه پدیده تعزیه، تنها نمایش بومی

جهان اسلام، به عمل آمد. ولی با وجود علاقه‌کسانی چون کنت دوگوبینو یا مٹیو آرنلد^۱ به این شکل از تئاتر، تعزیه، در مجموع، برای کارشناسان نمایش و تئاتر تقریباً ناشناخته مانده است. پس از جنگ جهانی دوم، کسانی که می‌خواستند تئاتر را از تطاول مداوم سینما و تلویزیون به قلمرو آن مصون دارند، با اقتباس از شکل‌های آسیایی برای رهایی تئاتر به آسیا روی آوردند، اما در جستارشان ایران را نادیده انگاشتند. تعزیه حتی در کشور خود، ایران، در جریان سده بیستم از جانب بسیاری کسان مورد توجه قرار نگرفت و، آیینی فاقد ارزش و نمایشی خام تعبیر شده است.

جشن هنر شیراز در تابستان ۱۳۵۵ ش / ۱۹۷۶ م، به منظور جبران این نقص و در عین حال نجات تعزیه از نسیان، همایش (سمپوزیوم) بین‌المللی تعزیه را به مدیریت فرخ غفاری تشکیل داد. با توجه به پیچیده بودن موضوع، نه تنها دست‌اندرکاران تئاتر نظیر کارگردانان، تهیه‌کنندگان، مقعدان، و کارشناسان، بلکه مردم‌شناسان، موسیقی‌دانان، تاریخ‌نگاران، جامعه‌شناسان و نویسندگان تاریخ هنر از چندین کشور از ۲۸ مرداد- ۲ شهریور ۱۳۵۵ / ۲۰-۲۵ اوت ۱۹۷۶ برای تبادل نظریات و اطلاعات گرد هم آمدند. این کتاب، ثمره کوشش‌های آن کنفرانس است که من افتخار ریاست آن را داشتم. افزون بر مباحثات و قرائت مقالات، بهترین گروه‌های تعزیه از مناطق مختلف به مدت ده روز در حسینیه مشیر و روستای کوچک کفترک، نزدیک شیراز، نمایش دادند. نمایشگاهی نیز از موضوعات مرتبط با تعزیه، نظیر طرح‌ها و عکسهایی از «تکایا» (نمایش‌خانه‌ها)، البسه، وسایل بازی، نسخه‌ها، فیلمهایی از مراسم محرم و تعزیه‌خوانیها و اشیاء مختلفی که علی‌الرسم در تظاهرات محرم مورد استفاده قرار می‌گرفت نیز برپا گردید. نقاشیهایی با رنگ‌روغن نیز از صحنه‌های مختلف واقعه کربلا وجود داشت که

۱. Matthew Arnold (۱۸۲۲-۱۸۸۸) شاعر و منقد انگلیسی، استاد کرسی دانشگاه آکسفورد (۱۸۵۷)، آثار بسیاری از وی بر جای مانده که از آن جمله می‌توان منظومه طولانی رستم و سهراب (ترجمه فارسی، تهران ۱۳۳۵ ه. ش)، داستان تریستم و ایزالده و منظومه نمازخانه راگبی (۱۸۵۷) را نام برد (م).

یک نفر به طور سیار آنها را نشان می‌داد.^۱

در پایان همایش، همه شرکت‌کنندگان به این نتیجه رسیدند که وجود نهادی که به ماندگاری هنرهای اجرایی بومی ایران توجه داشته باشد ضروری است. متعاقب این جریان، مرکز نمایش هنرهای سنتی و آیینی به وجود آمد.

مقالاتی که در این کتاب آمده‌اند، پیدایش مراسم سوگواری ماه محرم را تا سطح نمایش و تئاتر کامل ردیابی می‌کنند. بخشهایی از کتاب، پژوهشهایی هستند برای یافتن ریشه‌های ماقبل اسلامی تعزیه، در حالی که سایر بخشها تعزیه را با نمایشهای قرون وسطایی مصایب حضرت مسیح^۲ در اروپا مقایسه می‌کنند یا برگزاری تعزیه امام حسین [ع] در کشورهای همجوار ایران - ترکیه، و شبه‌قاره هند و پاکستان - را شرح می‌دهند.

مقالات مزبور به فارسی، انگلیسی و فرانسه ارائه شدند. این کتاب، که چاپ انگلیسی خلاصه مباحثات مجمع است، حاوی دو مقاله به زبان فرانسه است که بعداً چاپ فارسی آن نیز منتشر خواهد شد. فصول مزبور از نظر کیفیت و برداشت با هم تفاوت بسیار دارند؛ با این همه، همه آنها بی‌کم‌وکاست، منتها تا اندازه‌ای ویرایش‌یافته، ارائه شده‌اند.

از آقای جی آر. کروک^۳، به خاطر ترجمه فارسی به انگلیسی مقاله‌های ۸، ۱۱، ۱۲ و ۱۵ و نیز جان کی. نیوتون^۴ برای ترجمه مشابه مقاله‌های ۲ و ۵ و نیز خانم الیزابت آر. دال‌گلیس^۵، که در کمک به چاپ این کتاب زحمات بسیاری را متحمل گردیده‌اند تشکر می‌کنم، همچنین از آقای پیتر زرنیس^۶ برای یاری ایشان در حرف‌نویسی ممنونم.

پیتر جی. چلکووسکی

۱. پرده گردانی و پرده خوانی (م).

2. European Passion

3. Jay R. Crook

4. John K. Newton

5. Elizabeth R. Dalgliesh

6. Peter Zirniss